

До питання про політичний статус Тіри середина I ст. н. е.

Питання про політичний статус Тіри у складі Римської імперії дискутується дуже давно. Причому основна увага приділялась проблемі, пов'язаній з часом включення міста до складу імперії та віднесення його до провінціальних міст Мезії.

Дослідники вважали, що саме з цією подією пов'язане введення в Тіри близько 56/57 рр. н. е. нового літочислення, початок якого був визначений за епіграфічними пам'ятками 181 та 201 рр. н. е.¹ Більшість авторів, слідом за Т. Момзенем, вважали, що з цього часу Тіра була зайнята римським військом, і ставили цю подію в пряму залежність від діяльності легата провінції Мезія Тіберія Плавтія Сільвана². Але Ф. К. Брун, а згодом Е. Діль писали, що введення нової ери в Тірі слід розглядати в тісному зв'язку з упорядкуванням становища деяких грецьких міст за Нерона³. Е. Діль, конкретизуючи цю точку зору, вважає, що введення нового літочислення було пов'язане із наданням місту звільнення від мита⁴.

Після опублікування Хантом латинського папірусу, де Тіра згадується як місто, що знаходиться поза провінцією⁵, радянські дослідники змінили свою точку зору відносно часу включення Тіри до складу імперії і зупинились на періоді правління Антоніна Пія. В той час присутність в місті римського гарнізону була чітко зареєстрована епіграфічними пам'ятками⁶.

Нещодавно П. О. Қаришковським та І. Б. Қлейманом знову було детально розглянуто це питання. На основі скрупульозного аналізу всіх доступних джерел і, в першу чергу, виходячи з нового читання папірусу Ханта⁷, вони прийшли до висновку, що вже з середини I століття н. е. «місто безсумнівно входило до складу Мезії» та припустили, що ця подія, яка відносилась до років намісництва Тіберія Плавтія Сільвана, дала «привід почати нове місцеве літочислення з моменту вступу його на посаду легата» (весна 57 р. н. е.). Відзначалося, що включення Тіри до складу римської Мезії знайшло відображення не лише у введенні нової ери, але й у випуску містом монети з зображенням чоловічої голови вправо на аверсі та вінка з написом *τΕΡΑΣ ΟΥΝΚΛΗΤΟΥ* на реверсі⁸.

Для П. О. Қаришковського та І. Б. Қлеймана, очевидно, був важливим лише сам факт включення міста до Мезії, а не зміна політичного статусу міста в складі імперії. Політичний статус *TYRANORUM CIVITAS* вони визначають лише для II—III ст. н. е. як *CIVITAS LIBERA ET IMMUNIS* без достатньої аргументації⁹. Відсутність чіткого визначення правового статусу Тіри в момент включення міста до складу імперії дає можливість не згодитись з цим висновком.

Зараз безперечно те, що після розгрому Мітрідата VI Євпатора Римом всі міста Північного та Західного Причорномор'я в тій чи іншій мірі потрапили в політичну залежність від Риму¹⁰. Однак важливим є не сам факт цієї залежності чи включення того чи іншого міста до складу імперії, а правове становище античних міст Північного Причорномор'я, на основі якого регулювались його взаємовідносини з римською адміністрацією.

Отже, ми акцентуємо увагу на політичному та юридичному статусі Тіри, від якого в значній мірі залежав характер взаємовідносин міста з адміністрацією Мезія.

Правове становище провінційних міст Римської імперії регулювалось у відповідності із звичайною юридичною практикою, що склалася в ході римської експансії з врахуванням своєрідності розвитку Заходу і Сходу¹¹. Залежно від юридичного статусу їх громадян ці міста поділялись на ряд категорій¹². В західних провінціях в період пізньої республіки та ранньої імперії переважали міста з італійським правом¹³.

У Східних та Балкано-Дунайських провінціях, заселених переважно греками, в силу специфічних умов, які склались тут ще до римського завоювання, переважали міські общини peregrинського статусу¹⁴ (CIVITAS PEREGRINA). В свою чергу вони підрозділялись на CIVITATES FOEDERATAE, CIVITATES LIBERAE та CIVITATES STIPENDIARIAE¹⁵.

Відношення з CIVITATES PEREGRINAE регулювались договорами, які могли укладатись на рівній та нерівній основі, що залежало від того, чи були ці міста завойовані силою, чи перейшли під владу Риму добровільно¹⁶. Міста, з якими римляни формально уклали рівноправні договори, відносились до категорії CIVITATES FOEDERATAE¹⁷. Такий договір, як правило, закріплювався постановою сенату, яка писалась на бронзових дошках, що виставлялись на Капітолії і в місті. Становище CIVITATES FOEDERATAE було найсприятливішим, поскільки таким общинам заборонялась лише самостійна зовнішня політика¹⁸. Внутрішнє життя населення цієї категорії міст було вилучене з юрисдикції римських властей, тобто вони юридично виключались зі складу провінції¹⁹. Але таких міст було небагато²⁰. Так, на території провінції Ахайя тільки Афіни, а також, можливо, Епідавр і Трезен володіли статусом федератів²¹.

До категорії CIVITATES LIBERAE відносилась значно більша кількість грецьких міст. Права вільних міст ґрунтувались не на взаємному договорі, а на підставі закону чи рішення сенату, що мав силу закону²². Таким чином, «свобода» містам давалась як подарунок чи милість. Однак ця милість визначалась строком, що залежав від рішення сенату або волі того чи іншого імператора. Так, «свобода», надана в односторонньому порядку, могла бути в любий час анульована²³.

До категорії CIVITATES LIBERAE звичайно відносились міста, які добровільно перейшли на бік Риму або довели свою вірність в період воєнних дій, а також міста, які користувались милостями римських імператорів за якісь послуги, дари чи клопотання²⁴.

Говорячи про права CIVITATES LIBERAE, слід враховувати, що в грецькій мові цьому поняттю відповідали *ελευθερία* та *αυτονομία*. Причому, на нашу думку, термін *ελευθερία* мав більш широке правове поняття²⁵. Міста, які отримали *ελευθερον*, очевидно, могли за власним розсудом змінювати свої закони, дарувати громадські права і не були хоч формально підпорядковані провінційній адміністрації²⁶. В цьому відношенні вартий уваги напис з грецького міста Акрефія²⁷, де йшла мова про те, що імператор Нерон дарував Греції свободу та автономію (*ελευθερία και αυτονομία*), приєднавши до цього звільнення від податків (*αυεισφορία*)²⁸. Причому, в написі особливо підкреслено той факт, що ці права даровані в повному об'ємі (*ολοτελη*), чого до Нерона ще ніхто не робив²⁹. Розрізняє ці два поняття і Аристід, який в своїй похвальній промові Риму говорить, що Афінам і Спарті були даровані *ελευθερία και αυτονομία*³⁰.

Термін автономія (*αυτονομία*) в римський час часто застосовувалась для позначення правового становища грецьких провінційних общин на Сході імперії³¹. Автономія гарантувала місту право *UTI SVIS LEGIBUS*³², однак ці привілеї могли втілюватись в життя лише під наглядом римської адміністрації³³. Очевидно, в даному випадку дарування прав громадянства та зміна тих чи інших місцевих законів повинні були узгоджуватись з намісником провінції³⁴.

Однак не слід вважати, що дарування свободи завжди обов'язково поєднувалось з імунітетом. Звільнення від податків дарувалось одночасово з волею тільки до часу Помпея³⁵. В період імперії свобода та імунітет чітко розмежовувались³⁶. При цьому імунітет, як правило, був тимчасовою мірою, яка стосувалась окремих податків, і надавався небагатьом містам³⁷. Таким чином, вільні міста були не лише формально вільними, але й не звільнялись від податків³⁸. Зрозуміло, не скрізь і не для всіх вільних міст податкова політика була однаковою³⁹. Але навіть

якщо місто з якихось причин звільнялось від особливо втратних податків, «свободні» міста повинні були робити «добровільні» внески, від яких не звільняли ні союзні відносини, ні імунітет, даровані з того чи іншого приводу⁴⁰. До розряду таких внесків відносилось так зване «коронне золото» (AURUM CORONARIUM), яке вносилось в казну при входженні на престол нового імператора⁴¹. Юлій Капітолін в життєписі Антоніна Пія писав, що «вінцеве золото, яке призначалось як податок з приводу його усиновлення, він відмінив повністю для італійців та наполовину для провінціалів»⁴². Вільні міста в епоху імперії могли втратити чи знову отримати свободу чи імунітет, що в кінцевому результаті залежало від політики і волі того чи іншого імператора, який знаходився при владі⁴³. До категорії вільних міст відносились і міські общини, які були підвладні Риму, але знаходились за межами римських провінцій. Правове становище таких міст і податки, які вони повинні були сплачувати, визначались LEX CIVITATIS в кожному конкретному випадку залежно від умов та політичної ситуації⁴⁴.

Останню категорію провінціальних міст перегринського статусу складали CIVITATES STIPENDIARIAE. До них належали міські общини, звільнені Римом від будь-чийого панування, або ті, що здались римлянам на певних умовах⁴⁵. Формально такі міста користувались певними свободами, однак необхідною умовою їх внутрішньої автономії була сплата Риму данини натурою (VECTIGAL) чи твердого податку (TRIBUTUM, STIPENDIUM)⁴⁶. Земельні угіддя таких міст перетворювались в AGER PUBLICUS ET VECTIGALIS, а міські общини, які були до того власниками землі, ставали її арендаторами і повинні були сплачувати TRIBUTUM чи STIPENDIUM⁴⁷. Права цієї категорії міст не гарантувались сенатом, а знаходились у віданні намісника провінції, до прерогатив якого входив нагляд за податками, фінансами та внутрішнім життям таких міст.

Вказані відмінності в правовому становищі грецьких міст Східних та Балкано-Дунайських провінцій Римської імперії, що склались в ході римського завоювання, відображають досить гнучку політику Риму, яка, кінець-кінцем, була спрямована на закріплення завойованих територій та управління ними. Звичайно, ця політика відносно грецьких міст в провінціях не була чимось статичним та незмінним. Використовуючи в своїх цілях систему полісного управління, яка склалась на той час, римляни наповнили її новим змістом і поставили на службу інтересам правлячого класу імперії⁴⁸. З цією метою в період імперії соціальної верхівці грецьких міст все частіше дарувалось римське громадянство, що було спрямовано на зміцнення соціальної бази Риму в провінціях⁴⁹. Плутарх з цього приводу писав: «Тепер народи не мають потреби для збереження миру в державних діячах. Залишили нас і зникли всі еллінські та варварські війни. Свободи у народів стільки, скільки її дарують владки; більшого, очевидно, і не потрібно»⁵⁰. На практиці «свобода» зводилась лише до пишних титулів і не призводила до скільки-небудь реального звільнення від важкого тягару римської податкової політики⁵¹.

Протягом I ст. н. е. в Римській імперії йде процес посилення централізації та зміцнення імператорської влади⁵². Це, звичайно, не могло не відбитись на становищі провінціальних міст. На межі I та II ст. н. е., поряд з проконсулами, з'являються надзвичайні LEGATI AUGUSTI PRO PRAETORE AD ORDINANDUM (CORRIGENDUM) STATUM LIBERARUM CIVITATUM, діяльність яких була обмежена вільними містами⁵³. Основним обов'язком коректорів чи кураторів був контроль фінансової діяльності привілейованих міських общин⁵⁴. Із зміцненням імператорської влади і створенням розгалуженого бюрократичного апарату римська адміністрація все частіше втручається у внутрішнє життя провінціальних міст⁵⁵. Листування Плінія Молодшого з Траяном показує, що навіть за найдрібнішими проханнями та справами провінція-

лів видавалися імператорські рескрипти⁵⁶, а «свобода» грецьких міст цілком залежала від милості імператора⁵⁷.

Незважаючи на такий стан, що склався вже до початку II ст. н. е., не можна забувати про юридичну практику у взаємовідносинах Риму з залежними грецькими містами, яка мала місце і від якої в значній мірі формально залежав характер політичного статусу грецького міста в період імперії. Тим більше, що правове становище міста, яке супроводжувалось, як правило, пишною титулатурою, знаходило відображення в епіграфічних та нумізматичних джерелах. Отже, необхідно поряд з висвітленням фактичного змісту римської політики спробувати встановити правовий статус античних міст Північного Причорномор'я, враховуючи при цьому конкретну ситуацію, яка складалась в Римській імперії та Північному Причорномор'ї на тому чи іншому історичному етапі.

Таким чином, дослідження історії Тіри в середині I ст. н. е. та характеру її взаємовідносин з Римом повинно вестись з врахуванням правової практики, яка склалась в Східних і Балкано-Дунайських провінціях імперії, а не зводиться лише до визначення часу включення міста до складу Мезії. Отже, якщо прийняти точку зору П. О. Карышковського та І. Б. Клеймана про те, що близько 56—57 рр. н. е. Тіра була включена до складу провінції Мезія⁵⁸, то не можна для II—III ст. н. е. визначити статус міста як LIBER, а тим більше IMMUNIS. При включенні до провінції Тіра повинна була втратити статус «вільного міста і в кращому випадку зберегла лише свою внутрішню автономію»⁵⁹.

В. М. ЗУБАРЬ, Н. А. СОН

К вопросу о политическом статусе Тире середины I в. н. э.

Резюме

Статья посвящена вопросу о политическом статусе Тире в составе Римской империи. В противоположность исследователям, которые считают, что около 56—57 гг. н. э. этот город был включен в состав империи и получил «свободу» от римлян, авторы приводят ряд аргументов, которые не позволяют считать Тире «свободным» и освобожденным от налогов центром. На большом фактическом материале в статье охарактеризованы права различных категорий греческих городов, расположенных на территории Римской империи. На основании приведенных материалов авторы считают, что если Тира около середины I в. н. э. была включена в состав провинции Мезия, то после этого она могла сохранить лишь внутреннюю автономию, которая, однако, находилась под контролем римской провинциальной администрации.

¹ IPE, I², № 2, 4; *Беккер П. В.* Гражданский быт тиритов при римских императорах. — Одесса, 1849. — С. 18; *Юргевич В. Н.* Открытая в 1881 г. в с. Чобручи греческая надпись древнего города Тире // ЗООИД. — 1883. — Т. 13. — С. 12—13; *Карышковский П. О.* Из истории Тире в I—II вв. н. э. // МАСП. — 1971. — Вып. 7. — С. 152—154; *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Древний город Тира. — Киев: Наук. думка, 1985. — С. 90.

² *Моллизен Т.* История Рима. — М., Л., 1949. — Т. 5. — С. 265; *Ростовцев М. И.* Цезарь и Херсонес // ИАК. — 1917. — Вып. 63. — С. 2; *Nicorescu P.* Garnizoana romană în sudul Basarabiei // Memor. sectiun. ist. Ser. 3. — 1937. — Т. 19, mem. 16. — P. 222; *Златковская Т. Д.* Мезия в I и II вв. н. э. — М., 1951. — С. 59; *Зограф А. Н.* Монеты Тире. — М., 1957. — С. 31—32.

³ *Брун Ф. К.* О местоположении Тираса // ЗООИД. — 1853. — Т. 3. — С. 57—66; *Diehl E.* Tyras // RE. — 1948. — Bd. 14. — S. 1862.

⁴ *Diehl E.* Op. cit. — S. 1861; Запас цієї точки зору дотримується Н. Ерхард: *Ehrhardt N.* Milet und seine Kolonien. — Frankfurt am Mein etc., 1983. — S. 73.

⁵ *Hunt A. S.* Register of a cohort in Moesia. Raccolta di scritti in onore di Giacomo Lambroso. — Milano, 1925. — P. 265—272.

⁶ *Nicorescu P. O.* Inscriptie o împăratului Traian găsită la Cetatea-Al ba // Memor. sectiun. ist. Ser. 3. — 1944. — Т. 26. — P. 502—504; *Златковская Т. Д.* Указ. соч. — С. 121—122; *Карышковский П. О.* Материалы к собранию древних надписей Сарматии и Тавриды // ВДИ. — 1959. — № 4. — С. 119; *Фурманская А. И.* Античный город Тира // Античный город. — М., 1963. — С. 47.

- ⁷ *Fink R. O.* Hunt's Pridianum; British Museum Papyrus 2851 // JRS. — 1958. — N 4. — P. 102—106; *Fink R. O.* Roman military records on papyrus. — Princeton, 1971. — P. 225. — Прим. 21; *Бондарь Р. Д.* Некоторые проблемы истории Нижне-мезийского лимеса // ВДИ. — 1973. — № 3. — С. 157—158.
- ⁸ *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч. — С. 89, 92.
- ⁹ Там же. — С. 92, 114.
- ¹⁰ *Гайдукевич В. Ф.* Боспорское царство. — М.; Л., 1949. — С. 317—318; *Блаватская Т. В.* Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э. — М., 1952. — С. 182, 240; *Блаватский В. Д.* Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // ПИСПАЭ. — М., 1959. — С. 30; *Фурманская А. И.* Указ. соч. — С. 47; *Цветаева Г. А.* Боспор и Рим. — М., 1979. — С. 33; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический в первых веках н. э. — Харьков, 1981. — С. 12.
- ¹¹ *Marquardt J.* Römische Staatsverwaltung. — Leipzig, 1881. — Bd I. — S: 86; *Фюстель де Куланж.* Древняя гражданская община. — М., 1903. — С. 330—334; *Ранович А. Б.* Восточные провинции Римской империи в I—III вв. н. э. — М.; Л., 1949. — С. 19, 262; *Petit P.* Op. cit. — P. 69; *Рах Romana.* — Berkeley; Los Angeles, 1967. — P. 69.
- ¹² *Жебелев С. А.* Ахайка. В области древностей провинции Ахайи. — Спб., 1903. — С. 349; *Sherwin-White A. N.* The Roman Citizenship. — Oxford, 1939. — P. 167.
- ¹³ *Фюстель де Куланж.* История общественного строя Франции. Римская Галлия. — Спб., 1901. — Т. I. — С. 235—257; *Кареев Н.* Государство — город античного мира. — Спб., 1903. — С. 311—318; *Гиндерсон М. И.* Юлий Цезарь и латинское право в Испании // ВДИ. — 1946. — № 3. — С. 57—69.
- ¹⁴ *Финлей Г.* Греция под римским владычеством со времен завоевания римлянами до падения империи их на Востоке. — М., 1877. — С. 31—37; *Sherwin-White A. N.* Op. cit. — P. 174; *Кудрявцев О. В.* Эллинические провинции Балканского полуострова во II в. н. э. — М., 1954. — С. 82.
- ¹⁵ *Petit P.* Op. cit. — P. 69, 71.
- ¹⁶ *Abbott F. F., Johnson A. C.* Municipal administration in the Roman Empire. — Princeton, 1926. — P. 41.
- ¹⁷ *Jones A. H. M.* The greek city from Alexander to Justinian. — Oxford, 1940. — P. 131—132.
- ¹⁸ *Strabo*, 14, 3, 3.
- ¹⁹ *Strabo*, 17, 3, 24; *Marquardt J.* Op. cit. — S. 72—73; *Sherwin-White A. N.* Op. cit. — P. 189.
- ²⁰ *Максимова М. И.* Античные города Юго-Восточного Причерноморья: Синопа, Амис Трапезунд. — М.; Л., 1956. — С. 357.
- ²¹ *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 123.
- ²² *Marquardt J.* Op. cit. — S. 71, 76—84; *Abbott F. F., Johnson O. C.* Op. cit. — P. 40.
- ²³ *Suet.* Tit., 8; *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 129—130.
- ²⁴ *Strabo*, 17, 3, 24; *Tac. Ann.*, 16, 61; *App. Bell. civ.*, 1. 102 *Marquardt J.* Op. cit. — S. 76. — 84; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 40.
- ²⁵ *Кене Б. В.* Исследования об истории и древностях Херсонеса Таврического. — Спб., 1848. — С. 96—97.
- ²⁶ *Marquardt J.* Op. cit. — S. 73, 84; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 40. Очевидно, одним з показників цього може бути наявність чи відсутність в місті інституту проксемей, який був скасований Римом в багатьох залежних грецьких містах. *Моммзен Т.* История Рима. — 1949. — Т. 5. — С. 227.
- ²⁷ *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 125.
- ²⁸ *Dittenberger G.* Sylloge Inscriptionum Graecarum. — Hildesheim, 1960. — Vol. 2, 814.
- ²⁹ *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 89.
- ³⁰ *Турцевич И.* Панегирик Риму Элия Аристиды. — Нежин, 1909. — С. 1—33; *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 5. — С. 285, прим. 2.
- ³¹ *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 40.
- ³² *Plin. Epp. ad Trai.*, 10, 92.
- ³³ *Marquardt J.* Op. cit. — S. 78; *Thalheim Th.* Автономия // RE. — 1896. — Bd 2. — S. 2606—2607; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 40, прим. 1.
- ³⁴ IPE, I², № 4.
- ³⁵ *Sherwin-White A. N.* Op. cit. — P. 189.
- ³⁶ *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 88—89, 99—100; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 44, 47;
- ³⁷ *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 365; *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 132—133; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 128. Необхідно підкреслити, що в період імперії від податків не завжди звільнялись міста італійського права та римські колонії, якщо це спеціально не обумовлювалось. *Dig. L.* 15,8; *Ранович А. Б.* Указ. соч. — С. 316.
- ³⁸ *Diod.*, 37, 1; *Tac. Ann.*, 15, 45; *Plut. Caes.*, 4; *Juvenal*, 8, 107.
- ³⁹ *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 44; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 126, 128.
- ⁴⁰ *Ранович А. Б.* Указ. соч. — С. 226; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 128. Страбон пише, що після завоювання Спарти Римом спартіати «оставались свободными, не платя никакой дани, кроме добровольных повинностей». *Strabo*, 8, 5, 5 (пер. Г. А. Стратановского).
- ⁴¹ *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 140; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 147.

⁴² SHA, Ant. Pius, 3, 3, 105 / Пер. С. П. Кондратьєва // ВДИ. — 1957. — № 2. — С. 248.

⁴³ *Ростовцев М. И.* Указ. соч. — С. 3—5; «Свобода» могла бути втрачена в лютий момент, оскільки права міст були закріплені законом (*Marquardt J.* Op. cit. — S. 80). Наприклад, Кізік був позбавлений «свободи» на п'ять років (*Dio Cass.*, 54, 73), а в 25 р. втратив її зовсім (*Dio Cass.*, 57, 24). Тіра в період республіки була «вільною», а при Августі втратила «свободу» (*Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 42). Візантії вдруге отримав «свободу» за Нерона, а за Веспасіана втратив її знову (*Ранович А. Б.* Указ. соч. — С. 72). Ахайя, Лікія, Родос, Самос, Кілікія та Камагена були позбавлені «свободи» за Веспасіана (*Paus.*, 7, 17, 4; *Suet. Vesp.*, 8; *Apoll; Tuap.*, 5, 41), причому Веспасіан, позбавивши Грецію «свободи», примусив повернути ті суми, які були даровані їй Нероном (*Dio Cass.*, 63, 14, 1—2).

⁴⁴ *Marquardt J.* Op. cit. — S. 84.

⁴⁵ *Marquardt J.* Op. cit., S. 70—71; *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 100, 138—211.

⁴⁶ *Suet. Caes.*, 25.

⁴⁷ *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 119.

⁴⁸ *Моммзен Т.* История Рима. — М., 1941. — Т. 3. — С. 449—450; Там же. — Т. 5. — С. 299.

⁴⁹ *Sherwin-White A. H.* Op. cit. — P. 188; *Машкин Н. А.* Из истории римского гражданства // Изв. АН СССР. Сер. История и философия. — М., 1945. — Т. 2, № 5. — С. 365, 372; *Сестон В.* Римское гражданство // XII Междунар. конгр. ист. наук. — М., 1970. — С. 2—7; *Кадеев В. И.* Херсонес Таврический... — С. 83—84.

⁵⁰ *Plut. Praec. ger. reip.*, 32; *Moralia*, 824 C. / Пер. Л. А. Ельницького.

⁵¹ *Жебелев С. А.* Указ. соч. — С. 366; *Abbott F. F., Johnson A. C.* Op. cit. — P. 46.

⁵² *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 3. — С. 453; *Сергеев В. С.* Принципат Тиберия // ВДИ. — 1940. — № 2. — С. 88—91.

⁵³ *Premierstein A.* Corrector // RE. — 1901. — Bd 4. — S. 1646—1647; *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 136—137; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 146.

⁵⁴ *Моммзен Т.* История Рима. — Т. 5. — С. 239—240.

⁵⁵ *Машкин Н. А.* Принципат Августа: Происхождение и социал. сущность. — М.; Л., 1949. — С. 405—408; *Кудрявцев О. В.* Указ. соч. — С. 88.

⁵⁶ *Plin. Epp. ad Trai.*, 10, 92.

⁵⁷ *Jones A. H. M.* Op. cit. — P. 132.

⁵⁸ *Карышковский П. О., Клейман И. Б.* Указ. соч. — С. 92.

⁵⁹ *Sherwin-White A. H.* Op. cit. — P. 189.

С. В. ПОЛІН

Хронологія ранньоскіфських пам'яток

При розробці хронології найпізнішого перед- та ранньоскіфського періодів виникають певні труднощі за відсутністю надійних абсолютних дат. Створено відносну хронологічну схему розвитку матеріальної культури населення Північного Причорномор'я скіфського часу. Існує багато досі невикористаних даних для визначення абсолютної хронології найпізніших ступенів цього часу. Для ранньоскіфського, особливо для найпізнішого передскіфського періоду, вони майже відсутні. Це відбилося в розробці кількох схем етнокультурного розвитку населення Північного Причорномор'я, які опираються на різні абсолютні датування цих періодів¹.

Останнім часом в цій проблемі сталися істотні зрушення, зумовлені нагромадженням нових джерел, що дало можливість запропонувати уточнену загальну абсолютну хронологію VII—V ст.*

А також простежити в розвитку поки що одну, проте дуже важливу для датування категорію матеріальної культури — бронзові наконечники стріл**.

Розглянемо досліджені матеріали. Кургани біля х.*** Красное Знамя на Північному Кавказі (Ставропольський край) датовані В. Г. Пет-

* Тут і далі йдеться про ст. до н. е.

** Автор щиро вдячний С. Б. Буйських, В. І. Ключко, А. І. Кубишеву, К. К. Марченко, Б. М. Мозолєвському, С. Я. Ольговському, В. М. Отрешко, В. В. Отрошенко за дозвіл використати неопубліковані матеріали; В. В. Рубану, Є. В. Черненко — за вичерпні консультації; Л. К. Галаній, Г. І. Смирновій — за цінні зауваження та поради.

*** х., хут. — хутор.